

"You Need A Broker Whose Costs Are Under Control."

call 03/238.79.00

DIERICKX en CIE
beursvennootschap

Discount Brokerage

Kasteelpleinstraat 44, 2000 Antwerpen
Wilfried Dierickx lic. 1954, Herman Hendrickx lic. 1979, Bart Huybrechts lic. 1990.

den
en
heuvel

Conferentiecentrum

hotel
restaurant
taverne

Enjoy the difference!

ZAKENDINERS - BANKETTEN - ONTBIJTMEETINGEN
PERSCONFERENTIES - VERGADERINGEN
RESIDENTIELE- EN DAGSEMINARIES

P.S. Als U echt 'The Difference' wil ervaren, bel ons dan meteen!

Geelsebaan 72-74
2460 Kasterlee

Tel. 014/85.04.97
Fax 014/85.04.96

Erik Faucompret *

Het Hof van Justitie en het proces van de Europese economische integratie

De tekst van het EEG-verdrag liet in het midden welke rol een Hof van Justitie zou moeten spelen in het proces van de Europese economische integratie. Het Hof zelf heeft zijn taak gesitueerd in een dynamisch en in een teleologisch perspectief. Gewapend met een doctrine die rechtstreekse werking van het gemeenschapsrecht en suprematie van het communautaire op het nationale recht bepaalt, heeft deze instelling op een aantal domeinen van de Europese economische integratie (interne markt, vrije mededinging, verbod van staatssteun, overheidsopdrachten, transport en milieu) in de Europese Unie een voortrekkersrol gespeeld. In de toekomst zal de taak van het Hof worden bemoeilijkt doordat bepaalde lidstaten zullen proberen het zogenaamde subsidiariteitsbeginsel in hun eigen voordeel te interpreteren. Alles laat echter voorzien dat het Hof zijn taak naar behoren zal blijven vervullen.

Inleiding

In de Europese Unie¹ zijn er vijf officiële instellingen: de Raad, de Commissie, het Europees Parlement, de Rekenkamer en het Hof van Justitie. De Raad is de wetgever; de Commissie doet voorstellen en zorgt voor de uitvoering van besluiten. Het Europees Parlement werkt in bepaalde gevallen mee aan de wetgeving en controleert de activiteiten van de Commissie. De Rekenkamer controleert inkomsten en uitgaven van de EU. Voor de eerbiediging van het recht zorgt het Hof van Justitie.

¹ Strikt juridisch bestaat de Europese Unie pas sedert 1 november 1993. Ik zal echter omwille van de uniformiteit in de tekst ook verwijzen naar de Europese Unie wanneer het juridisch gaat om de Europese Gemeenschap.

* Universiteit Antwerpen (UFSIA)

De media besteden relatief weinig aandacht aan de laatstvermelde instelling. De vijftien rechters en negen advocaten-generaal van Luxemburg werken in alle stilte en bescheidenheid. Daaruit mag men niet afleiden dat hun bijdrage tot het proces van de Europese economische integratie onbelangrijk zou zijn. Zoals B. Grossfeld het uitdrukt: 'European law comes in as on a cat's feet; smoothly, silently; yet it has turned out to be a silent tiger' (Grossfeld, 1992, blz. 127). Nu de EU voor een nieuwe fase in het proces van de economische integratie staat, lijkt het mij interessant in dit artikel aandacht te besteden aan de speciale positie die deze 'silent tiger' bekleedt in dat proces. Ik zal daartoe eerst een kort historisch overzicht schetsen. Daarna volgen enkele belangrijke beginselen die de Europese rechtspraak hebben geleid. In een derde deel illustreer ik hoe die beginselen werden toegepast op belangrijke domeinen van de Europese economische integratie. In het laatste deel schets ik een beeld van de problemen waarmee het Hof van Justitie in de toekomst zal worden geconfronteerd.

1. Historisch perspectief

Tijdens de onderhandelingen die hebben geleid tot de ondertekening van de verdragen van Rome in 1957 bestond tussen de zes deelnemende landen een meningsverschil met betrekking tot de rol die een eventueel Hof van Justitie moest spelen in het proces van de Europese economische integratie. Duitsland en Italië, lidstaten met een grondwettelijk hof, meenden dat de bevoegdheden van een Hof van Justitie in de nieuwe organisaties EEG en Euratom verder moesten reiken dan die van het EGKS-Gerechtshof. Dat laatste kon alleen beslissingen van de Hoge Autoriteit vernietigen en slechts in uitzonderlijke gevallen advies verstrekken aan de nationale rechters. Frankrijk daarentegen wantrouwde een supranationale rechtbank die de rechtspraak van de nationale rechters zou kunnen doorkruisen. Het meende dat enkele vage bepalingen in het verdrag konden volstaan en dat de verdere evolutie vanzelf duidelijkheid zou verschaffen over de precieze taken van het Hof van Justitie. Het compromis tussen deze uiteenlopende visies werd verwoord in de artikelen 164 tot 188 van het EEG-verdrag. Het Hof van Justitie heeft die artikelen nadien zelf op een dynamische manier geïnterpreteerd.

A. De bevoegdheid van het Hof van Justitie volgens de verdragen

Het proces van de Europese economische integratie is er een van samenwerking tussen lidstaten die vrijwillig hun nationale soevereiniteit op een aantal domeinen beperken. Het merendeel van de beslissingen wordt in de EEG en de Euratom genomen in de vorm van richtlijnen die de lidstaten nadien in de nationale rechtsorde moeten omzetten. De nationale rechters controleren of de richtlijnen worden nageleefd. Het is echter goed mogelijk dat dit proces om de een of andere reden spaak loopt. Ook moet het Europees recht uniform worden geïnterpreteerd. Er was dus een instantie nodig die een algemeen toezicht zou uitoefenen op het gedrag van lidstaten en instellingen: een Hof van Justitie.

Het verdrag van Rome kent het Hof van Justitie de bevoegdheid toe lidstaten en Europese instellingen terecht te wijzen indien ze zich niet houden aan hun verdragsverplichtingen. In het geval van een lidstaat moet de Commissie bij het Hof een zaak aanhangig maken. De macht van het Hof reikte (oorspronkelijk) niet heel ver. Weigerde de lidstaat gevolg te geven aan een arrest, dan kon hij hoogstens een administratieve sanctie oplopen (Curtin, 1993, blz. 33). Het verdrag betreffende de Europese Unie bevat sinds 1 november 1993 de mogelijkheid een weigerachtige lidstaat een boete op te leggen, maar het blijft de vraag hoe het Hof van Justitie de tenuitvoerlegging van het arrest kan afdwingen.

Een instelling kan voor het Hof worden gedaagd door de Commissie, de Raad, het Europees Parlement of een lidstaat. Natuurlijke of rechtspersonen kunnen dat slechts in uitzonderlijke omstandigheden doen: ofwel op basis van een beschikking die tot hen is gericht, ofwel omdat zij rechtstreeks en individueel geraakt worden door een beschikking of een verordening van een Europese instelling. Het verdrag maakte het voor burgers of ondernemingen onmogelijk een lidstaat aan te klagen. Gelukkig heeft het Hof van Justitie gereageerd door middel van de zogenaamde prejudiciële procedure.

B. De prejudiciële procedure

Artikel 177 van het EEG-verdrag stelt de nationale rechter in staat het advies van het Hof van Justitie in te winnen indien hij een bepaling van het verdrag of een beslissing van een Europese instelling niet zelf wenst te interpreteren. Wanneer op nationaal vlak geen verder beroep mogelijk

is, is de rechter zelfs gehouden zich tot het Hof van Justitie te wenden. De prejudiciële procedure wordt alleen toegepast wanneer er redelijkerwijs twijfel kan bestaan over de inhoud van een tekst. Dus niet wanneer de tekst zelf voldoende duidelijk is (*l'acte clair*) of wanneer reeds voorheen een interpretatie gegeven werd (*l'acte éclairé*). In alle andere gevallen kan de nationale rechter een beroep doen op het Hof van Justitie (Arrest 212/91, *JHJ*, 3/94, blz. 3). Niettegenstaande hij zelf uitspraak doet in het geding, moet die rechter zich houden aan de interpretatie van het Hof van Justitie.

Dank zij deze prejudiciële procedure is een vruchtbare samenwerking ontstaan tussen nationale en Europese rechters die haars gelijke niet kent in het internationaal recht. Niet alleen komt een uniforme interpretatie van de Europese wetgeving tot stand, ook worden lidstaten gedwongen de Europese rechtspraak na te leven. Deze laatste geldt immers *erga omnes*: alle nationale rechters die recht spreken op het grondgebied van de Europese Unie moeten zich houden aan de adviezen van het Hof van Justitie. Bovendien omzeilt het Hof hiermee de beperkingen die in het verdrag zijn opgelegd aan de toegang van natuurlijke en rechtspersonen. Burgers of ondernemingen krijgen via een omweg (de nationale rechter) toch toegang tot het Europees Gerechtshof. Lidstaten moeten hun wetgeving in overeenstemming brengen met de Europese normen, omdat ze anders door hun nationale rechters in het ongelijk kunnen worden gesteld.

Het boven geschetste probleem van niet-omzetting van een Europese richtlijn in de nationale rechtsorde kan via de prejudiciële procedure worden opgelost. Zo'n richtlijn, voor zover ze in duidelijke en ondubbelzinnige termen werd geformuleerd en geen voorbehoud toelaat, kan worden ingeroepen voor de nationale rechter. Het Hof van Justitie meent dat deze laatste tot taak heeft de lacunes in de nationale wetgeving ongedaan te maken (Van der Woude, 1991, blz. 853). In het *Factortame*-arrest beantwoordde het Hof van Justitie in duidelijke taal een vraag dienaangaande van het Britse House of Lords: 'Elke bepaling van nationaal recht die de efficiëntie van het communautair recht ondermijnt door het de nationale rechter onmogelijk te maken dit communautair recht toe te passen is onverenigbaar met de eigenheid van het Europees recht.' (213/89, *JHJ*, 1990, blz. 2433). De vraag of een niet in de nationale rechtsorde omgezette richtlijn in alle gevallen kan worden ingeroepen in een rechtsgeding tussen natuurlijke of rechtspersonen blijft gedeeltelijk open, ofschoon het Hof zelf in een aantal arresten voor deze

horizontale werking lijkt te pleiten (Van der Woude, 1991, blz. 854; Burley en Mattli, 1993, blz. 62).

2. Kenmerken van de Europese rechtspraak

Vanwege twee belangrijke kenmerken bekleedt de jurisprudentie van het Hof van Justitie een unieke plaats in het volkenrecht. In wat volgt bespreek ik achtereenvolgens de rechtstreekse werking van het Europees recht en de voorrang van het Europees recht op het nationaal recht.

A. Rechtstreekse werking van het Europees recht

Hoezeer de lidstaten zich aanvankelijk ook verzet hebben tegen de rechtstreekse werking van Europese verdragsbepalingen of van bepaalde communautaire beslissingen (andere dan verordeningen), uiteindelijk moesten zij de arresten van het Hof van Justitie aanvaarden en (d.m.v. de prejudiciële procedure) ook uitvoeren. Dit proces startte in 1963 met de ogenschijnlijk banale zaak *van Gend en Loos* (26/62, *JHJ*, 1963, blz. 5). Nederland had in strijd met artikel 12 van het EEG-verdrag een douanerecht heringevoerd. De Nederlandse regering, gesteund door de Belgische en de Duitse, argumenteerde dat het verdrag alleen rechten en plichten creëerde voor de staat. Nederlandse gerechtshoven konden m.a.w. geen genoegdoening verschaffen aan een inwoner van die lidstaat. Ging de Commissie niet akkoord met de genomen maatregel, dan moest zij de betreffende lidstaat voor het Hof van Justitie dagen. Toen de firma van Gend en Loos zich tot de Nederlandse rechter wendde en deze laatste verzocht om een prejudicieel advies, stond het Hof voor een belangrijke keuze: het verdrag letterlijk interpreteren of een eigen interpretatie geven aan de tekst. Fundamenteel: diende de soevereiniteit van de lidstaten in stand te worden gehouden of betekende het proces van de Europese integratie dat de lidstaten onherroepelijk een deel van hun soevereiniteit hadden afgestaan?

In de tekst van het arrest herinnerde het Hof van Justitie allereerst aan de preambule van het EEG-verdrag en aan het bestaan van de prejudiciële procedure, verder aan het feit dat verordeningen krachtens de verdragstekst rechtstreekse werking bezaten. Waren er bovendien geen Europese instellingen die de burgers vertegenwoordigden? Vervolgens

meende het Hof dat 'uit deze omstandigheden moest worden afgeleid dat de Gemeenschap in het volkenrecht een nieuwe rechtsorde creëerde ten bate waarvan de lidstaten, zij het op een beperkt terrein, hun soevereiniteit hadden begrensd en waarbinnen niet slechts deze lidstaten maar ook hun onderdanen rechten bezaten'. Verder heette het 'dat het gemeenschapsrecht ... ten laste van particulieren verplichtingen in het leven riep, ... ook geëigend was rechten te scheppen welke zij uit eigen hoofde geldig konden maken ...'. Het pleit werd dus beslecht in het voordeel van rechtstreekse werking. Ondernemingen en burgers konden van de nationale rechter eisen dat het Europees recht door hun lidstaat werd toegepast.

Gedurende de daaropvolgende jaren heeft het Hof van Justitie natuurlijke en rechtspersonen in staat gesteld zich te beroepen niet alleen op een groot aantal artikelen van het EEG-verdrag maar ook op bepaalde richtlijnen en beschikkingen gericht tot een lidstaat. In de zaak *van Duyn* expliciteert het Hof verder zijn doctrine: 'Mocht men rechtstreekse werking uitsluiten van een richtlijn, dan zou het nuttig effect van die maatregel worden verzwakt. In ieder afzonderlijk geval moet men onderzoeken of aard, opzet en bewoordingen van de richtlijn met zich brengen dat zij kan leiden tot rechtstreekse gevolgen in de rechtsbetrekkingen tussen de lidstaten en particulieren' (41/74, JHJ, 1974, blz. 1337). Een burger of een onderneming die naar de nationale rechter stapte om de toepassing van het Europees recht af te dwingen werd volgens rechter Pescatore 'the normal state of health of the law' in de Europese Unie (geciteerd door Easson, 1989, blz. 105).

B. De suprematie van het gemeenschapsrecht

In 1964 werd een tweede fundamenteel beginsel van de Europese rechtspraak vastgelegd in het *Costa vs. ENEL*-arrest: de suprematie van het communautair op het nationaal recht. De Europese verdragen zijn volgens het Hof van Justitie niet gelijk te schakelen met andere overeenkomsten van internationaal recht. De tekst van het arrest laat daarover geen twijfel bestaan: 'Zonder een beroep te doen op leerstellige en dus veelal zeer betwiste opvattingen over de aard der Europese gemeenschappen, zonder partij te kiezen tussen het federale Europa en het Europa der vaderlanden of tussen supranationaal en internationaal moet een rechter - dit is nu eenmaal zijn taak - slechts acht slaan op het EEG-verdrag zoals het voorligt. Men ziet dan - het is een eenvoudige

vaststelling - dat het EEG-verdrag evenals de beide andere zgn. Europese verdragen, een eigen rechtsorde scheidt die verschilt van elk der lidstaten en daarvoor ook gedeeltelijk in de plaats treedt ... welke een overdracht van bevoegdheid aan gemeenschappelijke instellingen inhouden ...'. Een lidstaat die door een eenzijdige maatregel zijn verdragsverplichtingen herroept, handelt in strijd met de geest van de Europese verdragen. In dat geval zouden de burgers en de ondernemingen op een verschillende manier worden behandeld naargelang van de lidstaat waarin ze verblijven, wat rechtsonzekerheid met zich meebrengt (6/64, JHJ, 1964, blz. 1231). Dat het gemeenschapsrecht zelfs primeert op de nationale grondwet werd duidelijk in het *Simmenthal*-arrest (106/77, JHJ, 9.3.1978, blz. 630).

3. Toepassing van de Europese rechtspraak op enkele domeinen van de Europese economische integratie

Het Hof van Justitie heeft het proces van de Europese economische integratie op een aantal terreinen beïnvloed. Vooral op het domein van de interne markt maar ook op dat van andere beleidsdomeinen werd zijn rechtspraak richtinggevend voor de andere Europese instellingen.

A. De interne markt

Ik bespreek achtereenvolgens de rechtspraak met betrekking tot het vrije goederenverkeer, het vrije verkeer van werknemers, de vrije dienstverlening en het vrije verkeer van kapitaal.

1. Het vrije verkeer van goederen

Op het vlak van de vrijmaking van de intracommunautaire handel heeft het Hof een eersteplansrol gespeeld. Dat is grotendeels toe te schrijven aan de inactiviteit van de communautaire wetgever (toen in essentie de Raad), zodat gedurende lange tijd geen *positieve integratie* tot stand kwam. Het Hof heeft gereageerd door, via *negatieve integratiemaatregelen*, de bestaande handelsbelemmeringen uit de weg te ruimen (Van Empel, 1992, blz. 4).

Op 1 januari 1970 had de Europese Gemeenschap de douane-unie officieel uitgeroepen. Gedurende de volgende jaren sloeg echter de econo-

mische recessie toe en elke lidstaat begon zijn eigen bedrijven te beschermen. Een uitgelezen kans daartoe bood artikel 36 van het EEG-verdrag. Een land mocht de invoer beperken omwille van redenen als nationale veiligheid, volksgezondheid of bescherming van intellectuele eigendom. Alle lidstaten maakten van deze mogelijkheid gebruik om maatregelen uit te vaardigen op het vlak van prijszetting, handel en produktie die de invoer bemoeilijkten, zoniet onmogelijk maakten. De douane-unie bestond, maar was in een aantal gevallen nutteloos geworden omdat men de produkten zelf niet kon invoeren. De Commissie stond vrij machteloos tegenover deze praktijken, omdat het meestal niet ging over regelrechte en bewijsbare discriminatie. Ook de binnenlandse industrie moest voldoen aan de opgelegde normen maar de normen zelf waren juist aangepast aan die industrie. Bedrijven in andere lidstaten dienden hun produktie- of marketingproces aan te passen wilden ze gebruik maken van de mogelijkheden die door de douane-unie werden geboden. De Commissie probeerde door middel van harmonisatie van de nationale wetgevingen, Europese normen en standaarden te ontwerpen, maar dat proces nam veel tijd in beslag. Meestal waren de standaarden op het moment dat de teksten van de richtlijnen werden gepubliceerd, voorbijgestreefd door de technologische vooruitgang.

Gelukkig heeft het Hof van Justitie via een aantal arresten de zaak in handen genomen (48/74, *JHJ*, 1974, blz. 1383; 16/74, *JHJ*, 1974, blz. 1183; 121/85, *JHJ*, 1986, blz. 1007; 8/74, *JHJ*, 1974, blz. 837; 120/78, *JHJ*, 1979, blz. 649). Volgens de doctrine van het Hof moest een produkt vrij kunnen circuleren binnen het gebied van de douane-unie voor zover het in één lidstaat, in overeenstemming met de nationale reglementen, werd geproduceerd en op de markt gebracht. Nationale organisaties mochten de markt niet afschermen. Importrestricties dienden te worden getoetst aan de zogenaamde *rule of reason*. Dat betekende dat het middel (invoerbepalingen) in overeenstemming moest zijn met het te bereiken doel (b.v. bescherming van de volksgezondheid).

De voormelde arresten hebben de Commissie geïnspireerd bij het schrijven van het *Witboek over de Interne Markt*, dat op zijn beurt heeft geleid tot artikel 8A van de Europese Eenheidsakte, de juridische basis voor het zogenaamde 1992-programma. Centraal daarin stonden de concepten die naar voren waren gebracht in de rechtspraak van het Hof van Justitie: minimale vereisten voor harmonisatie van de nationale wetgevingen, controle door het land van oorsprong en wederkerige erkenning van wetgeving. Weliswaar ging de Raad minder ver dan het Hof – de

Europese Eenheidsakte bepaalde nog wel harmonisatie van nationale wetgevingen indien een lidstaat dat eiste om dwingende redenen –, maar toch werd in de praktijk wederzijdse erkenning van normen en standaarden de regel. Het is dus niet overdreven te stellen dat het Hof van Justitie de evolutie naar een interne markt voor vrij goederenverkeer zoniet mogelijk heeft gemaakt dan toch erg bespoedigd. Door trouw te blijven aan zijn vrijhandelsdoctrine heeft het Hof van Justitie de Europese ondernemingen geholpen die hun markt wensten uit te breiden tot andere lidstaten. Elke 'buy national'-campagne werd verboden. Allerlei vergoedingen die een importeur moest betalen werden afgeschaft wanneer zij neerkwamen op een verborgen douanerecht (zie b.v. arrest 72/92, *JHJ*, 30/93, blz. 17). Alleen wanneer het ging om niet-discriminerende invoerbepalingen of wanneer nationale belangen op het spel stonden of in het geval van een materie die (nog) niet werd geregeld door het communautair recht, mocht een lidstaat de intracommunautaire handel beperken (267/91, *JHJ*, 33/93, blz. 3).

2. Het vrije verkeer van werknemers

Voor een Europese onderneming is het van belang arbeidskrachten te kunnen aanwerven die het best beantwoorden aan de behoeften. Het verdrag van Rome bepaalde daarom vrij verkeer voor werknemers. Het besteedde echter geen aandacht aan de factoren die intracommunautaire migratiebewegingen konden afremmen. Een van deze factoren betrof de vrees voor discriminatie waarvan buitenlandse werknemers het slachtoffer konden worden. Het behoort tot de verdiensten van het Hof van Justitie dat het steeds heeft geijverd voor gelijkwaardige behandeling van migranten die afkomstig zijn uit een lidstaat van de EU. Dit beginsel van niet-discriminatie werd door het Hof niet alleen toegepast op de tewerkstelling in strikte zin maar ook op onder meer de arbeidsvoorwaarden, de sociale zekerheid, de studietoelagen en de huisvesting.

Ik verwijs daarvoor naar enkele recente arresten. België werd gedwongen een overlevingspensioen te betalen aan Italiaanse werknemers (90/91 en 91/91, *JHJ*, 17/92, blz. 8) en een premie voor gehandicapten aan een Duitse werknemer (310/91, *JHJ*, 17/93, blz. 25). Luxemburg werd terechtgewezen omdat het de uitkering van gezinstoelagen afhankelijk maakte van de verblijfplaats (111/91, *JHJ*, 8/93, blz. 2). Het begrip *werknemer* werd in diverse arresten ruim geïnterpreteerd en de toegekende rechten werden uitgebreid tot de echtgeno(o)t(e) en de minderjarige kinderen. Zelfs het effectief samenwonen met de werknemer was

niet vereist om aanspraak te kunnen maken op bepaalde toelagen (267/83, JHJ, 1985, blz. 574). Ingeval ondernemingen fuseerden behield een werknemer zijn verworven rechten (392/92, JHJ, 11/94, blz. 15).

Volgens artikel 48-4 van het EEG-verdrag was het vrije verkeer van werknemers niet van toepassing op betrekkingen in de overheidssector. Het duurde niet lang of de lidstaten maakten misbruik van die clausule, zodat het Hof van Justitie diende in te grijpen. Het beperkte de toepassing van het artikel tot betrekkingen die rechtstreeks in verband stonden met de nationale veiligheid of de uitoefening van het gezag (28/81, JHJ, 1981, blz. 2577; 79/85, JHJ, 1986, blz. 2375). Zo was het lidstaten niet langer mogelijk beroepen als postbode, leraar of kok te reserveren voor hun nationale onderdanen. In een nadien uitgevaardigde richtlijn verwees de Commissie expliciet naar de bestaande arresten van het Hof (Handoll, 1988, blz. 238).

In zijn recente rechtspraak past het Hof van Justitie het niet-discriminatiebeginsel ook toe op werknemers afkomstig uit landen waarmee de EU een samenwerkingsakkoord heeft gesloten. Zo werd België b.v. gedwongen een vergoeding voor werkonbekwaamheid te betalen aan een Marokkaanse arbeider (C-58/93, JHJ, 12/1994, blz. 5-7).

3: Vrije dienstverlening en vrij kapitaalverkeer

Op het vlak van vrije dienstverlening heeft zich in de EU een evolutie voorgedaan waarin het Hof van Justitie een belangrijke rol heeft gespeeld. Artikel 60 van het EEG-verdrag definieerde dienstverlening als 'werkzaamheden van industriële aard, van commerciële aard en van de vrije beroepen' (art. 60). Aanvankelijk bestond in de EU alleen vrijheid van vestiging: een burger of een onderneming die zich blijvend wilde vestigen in een andere lidstaat moest voldoen aan de wetgeving van het onthaalland. Dat gold ook voor iemand die diensten aanbood in een andere lidstaat. Het Hof van Justitie moedigde vrije dienstverlening aan maar ging daarbij progressief te werk. Blijkbaar wilden de rechters niet de taak uit handen nemen van de andere Europese instellingen. Toen echter de liberalisering van de diensten uitbleef is het Hof geleidelijk aan *integratie-vriendelijke* arresten gaan wijzen (Hailbronner en Nachbaur, 1992, blz. 112). Dat gebeurde eerst op het vlak van de vrije beroepen.

Het Hof van Justitie besliste dat EU-onderdanen die in een lidstaat een diploma hadden behaald, in die lidstaat hun beroep moesten kunnen

uitoefenen, ook al waren ze geen ingezetenen (2/74, JHJ, 1974, blz. 631; 33/74, JHJ, 1974, blz. 1299; 107/83, JHJ, 1984, blz. 2971; 71/76, JHJ, 1977, blz. 765; 115/78, JHJ, 1979, blz. 399). Het Hof nam een grote sprong voorwaarts: alle richtlijnen die de Raad in dit verband nog meende te moeten uitvaardigen werden in één klap overbodig. Volgens het Hof was de gelijke behandeling van onderdanen 'een van de fundamentele beginselen van de Gemeenschap ... Artikel 52 legde de lidstaten gedurende de overgangperiode een verplichting op. Indien zij hadden nagelaten dat resultaat te bereiken, impliceerde dit niet dat hun plichten aan het einde van de overgangperiode kwamen te vervallen.' (2/74, JHJ, 1974, blz. 631). In een tweede fase besliste het Hof dat de houder van een diploma of een getuigschrift gelijkwaardig aan dat van het land van vestiging niet kon worden belet zijn beroep uit te oefenen (110 en 111/78, JHJ, 1979, blz. 35). In geen geval mochten andere criteria worden gehanteerd dan die welke geldig waren voor houders van nationale diploma's of getuigschriften (340/89, JHJ, 1991, blz. 2357). In beginsel waren dus alle diploma's gelijkwaardig. Beperkingen konden worden opgelegd voor zover zij voldeden aan het criterium van *proportionaliteit* (407/85, JHJ, 1988, blz. 4233). In het *Witboek over de Interne Markt* nam de Commissie dit beginsel nagenoeg ongewijzigd over.

Het beginsel van vrije dienstverlening gold niet alleen voor de vrije beroepen maar ook voor de industriële en commerciële activiteiten van ondernemingen. In een eerste fase besliste het Hof dat ondernemingen met hoofdvestiging in het buitenland door een lidstaat niet anders mochten worden behandeld dan ondernemingen met zetel op het territorium van die lidstaat (330/91, JHJ, 1993, blz. 4017), voor zover die ondernemingen de vestigingswetgeving in het onthaalland eerbiedigden (Hailbronner en Nachbaur, 1992, blz. 107-108). In een tweede fase werd overgeschakeld naar het beginsel van controle door het moederland. Ondernemingen mochten echter geen misbruik maken van de situatie. Zo besliste het Hof dat een onderneming die uit fiscale motieven haar hoofdzetel had overgebracht naar een andere lidstaat, haar rechtspersoonlijkheid kon verliezen in de oorspronkelijke lidstaat (81/87, JHJ, 1988, blz. 5483).

De vrije dienstverlening in het bank- en het verzekeringswezen is grotendeels op dezelfde manier tot stand gekomen. In 1986 stelde het Hof dat de markt van verzekeringen voor grote bedrijven vrij moest zijn, maar dat de verzekeringen voor individuele consumenten aan strenge veiligheidsclausules moesten beantwoorden: verzekeringsmaatschap-

pijen gevestigd in de EU hadden slechts een vergunning nodig in een andere lidstaat 'wanneer dit gerechtvaardigd bleek op basis van gronden die verband hielden met de bescherming van de verzekerde' (205/84, *JHJ*, 1986, blz. 3755). Geïnspireerd door dit arrest besliste de Raad dat vanaf 1995 een verzekeringsmaatschappij met een vergunning van een lidstaat haar producten op de markt mocht brengen in alle andere lidstaten. Ook de controle van de overheid op tarieven en polisvoorwaarden viel weg. (Alleen voor verplichte verzekeringen blijft nog wel een overheidscontrole bestaan.) Ook het bankverkeer werd geliberaliseerd. Elke bank of kredietinstelling die in één lidstaat erkend is kan, voor zover ze aan zekere voorwaarden voldoet, al haar activiteiten uitoefenen in de andere lidstaten. Om een bijkantoor in een andere lidstaat op te richten zal een bank of kredietinstelling geen voorafgaande toestemming van het gastland nodig hebben, terwijl alle controle-activiteiten gebeuren door het hoofdkantoor.

Nogmaals dezelfde evolutie stellen we vast op het vlak van de vrije dienstverlening in de audiovisuele en de telecommunicatiesector. In een eerste fase ging het Hof alweer vrij omzichtig te werk (155/73, *JHJ*, 1974, blz. 409; 62/79, *JHJ*, 1980, blz. 881). In het arrest *Sacchi* leest men dat 'het exclusief recht van een onderneming televisiereclame uit te zenden niet noodzakelijk een inbreuk is op het beginsel van de vrije dienstverlening, tenzij dat recht leidt tot de bevoordeling van zekere commerciële belangen ... of tot discriminatie op basis van nationaliteit'. Tekenend voor deze filosofie is het arrest met betrekking tot het Vlaamse decreet op kabeltelevisie van 28/1/1987, waarin België werd terechtgewezen om de volgende redenen:

- het verbod tot uitzending via de kabel in een andere taal dan die welke in het land van oprichting van de zender wordt gesproken;
- de verplichting een vergunning te vragen vooraleer mag worden uitgezonden en het eventueel verbinden van voorwaarden daaraan;
- het reserveren van 51 % van het kapitaal van de commerciële zendingmachtigde vereniging voor de uitgevers van Nederlandstalige kranten en tijdschriften;
- het geven van een discriminerende definitie aan culturele producties die nodig zijn om een vergunning te krijgen.
(211/91, *JHJ*, 1992, blz. 6757).

Ook in de zaak *British Telecom* wees het Hof een fundamenteel arrest: nationale PTT's mogen de dienstverlening van private firma's niet hinderen (*Italië vs. Commissie*, 41/83, *JHJ*, 1985, blz. 873). Als gevolg van dit arrest publiceerde de Commissie haar zogenaamd *Groenboek over de telecommunicatiesector*. Min of meer dezelfde filosofie werd toegepast op de intellectuele en commerciële eigendom: het Hof verklaarde zich slechts bereid patenten, auteursrechten e.d. te beschermen, indien die bescherming niet leidde tot arbitraire handelsbeperkingen: 'Het is duidelijk dat het verdrag geen invloed heeft op de rechten verbonden aan commerciële en industriële eigendom, zoals die worden beschermd door de nationale wetgeving van een lidstaat. De uitoefening van die rechten kan evenwel worden beperkt door verbodsbepalingen in de verdrags teksten' (119/75, *JHJ*, 1976, blz. 1039). Zo mochten de lidstaten beslissen welke geneesmiddelen konden worden verkocht op hun nationale markten en welke niet (226 en 227/87, *JHJ*, 1989, blz. 1295). De nationale wetgever kon om 'dwingende redenen' de invoer van audio- of videocassettes verbieden ter bescherming van de auteursrechten (60 en 61/84, *JHJ*, 1985, blz. 2605).

In al deze gevallen gold het criterium van *proportionaliteit*: het Hof van Justitie poogde zoveel mogelijk rekening te houden met zowel de sociaal-culturele eigenheid van de lidstaten als de bevoegdheid van de overige Europese instellingen om de vrije dienstverlening te reguleren. Een overheidsmaatregel mag evenwel nooit leiden tot regelrechte discriminatie.

Inzake de liberalisering van het kapitaalverkeer tussen de lidstaten legde het Hof van Justitie gedurende lange tijd een zekere terughoudendheid aan de dag. Artikel 67 van het EEG-verdrag bepaalde immers dat de kapitaalstromen slechts progressief moesten worden vrijgemaakt en voor zover nodig voor de werking van de gemeenschappelijke markt. In het *Casati*-arrest besliste het Hof van Justitie dat dit artikel geen rechtstreekse werking bezat (203/80, *JHJ*, 1981, blz. 2595). Dat verklaart waarom de rechtspraak op dit domein veeleer schaars is. In het kader van het 1992-programma werden evenwel de kapitaalstromen in een aantal lidstaten geliberaliseerd en de oprichting van de monetaire unie aan het einde van dit decennium zal een complete liberalisering noodzakelijk maken. Ik verwacht daarom dat het Hof in de komende jaren op dit domein een belangrijkere rol zal gaan spelen.

B. Andere beleidsdomeinen

Ik bespreek achtereenvolgens het mededingingsbeleid, het beleid met betrekking tot de overheidssteun aan ondernemingen, het beleid met betrekking tot overheidsopdrachten, het transportbeleid en het milieubeleid.

1. Mededingingsbeleid

De Europese Unie wil de concurrentiekracht van de Europese ondernemingen versterken door middel van de oprichting van de interne markt en het opruimen van door de overheid gecreëerde handelsbelemmeringen. Indien ondernemingen praktijken toepassen die de vrije mededinging beperken, dan wordt het effect van deze liberalisering grotendeels tenietgedaan. Het kan zowel gaan om bedrijven die misbruik maken van hun machtspositie als om kartels die de belangen van de consumenten schaden. In beide gevallen beschikt de Commissie over de mogelijkheid in te grijpen. Met betrekking tot fusies kende het verdrag van Rome aan de Commissie niet dezelfde macht toe als het verdrag van Parijs aan de Hoge Autoriteit van de EGKS in de steenkool- en staalsector. Het Hof heeft echter deze leemte aangevuld door twee belangrijke arresten (*Continental Can* in 1973; *Philip Morris* in 1987). De andere instellingen hebben als gevolg van deze rechtspraak een wetgeving uitgewerkt, zodat sinds 1990 de Commissie ook over uitgebreide bevoegdheden beschikt om bedrijfsconcentraties tegen te houden die de vrije concurrentie op de gemeenschappelijke markt in het gedrang brengen (voor zover het gaat om concentraties van Europees belang, d.w.z. met een omzet van meer dan 5 miljard ecu of een afzonderlijke omzet van minstens twee van de ondernemingen van meer dan 250 miljoen ecu).

In de drie voormelde gevallen kunnen bedrijven zich wenden tot het Hof wanneer zij de maatregelen van de Commissie willen aanvechten. Uit de overvloedige rechtspraak die op dit domein is ontstaan onthouden we het volgende:

1. Het Hof van Justitie is bereid rekening te houden met verzachtende omstandigheden: wanneer b.v. een bijdrage wordt geleverd tot een verbetering van de produktie of de distributie (C-376/92, *JHJ*, 13.1.1994, blz. 4-6) of tot de technologische vooruitgang. Overeenkomsten die er op gericht zijn de invoer onmogelijk te maken worden evenwel verboden (C-322/93P, *JHJ*, 16.6.1994, blz. 12-14).
2. Wanneer een onderneming eenmaal door de Commissie is aangeklaagd, volgt het Hof meestal deze beslissing, tenzij de Commissie

heeft nagelaten de beslissing nauwkeurig te motiveren. Ook het bedrag van boeten en verwijlinteressen blijft meestal gehandhaafd.

3. Belangrijk is de definitie van de *relevante markt* (C-53/92P, *JHJ*, 2.3.1994, blz. 5-9). Indien de Commissie erin slaagt te bewijzen dat er op een bepaald marktsegment sprake is van misbruik door een dominante machtspositie van een producent, dan gaat die producent niet vrijuit.
4. Alleen in het geval van bescherming van het openbaar belang kunnen restricties verantwoord zijn. Dan moet wel worden bewezen dat concurrentiebeperkende praktijken niet leiden tot discriminatie tussen de verbruikers of tot distorsies op het vlak van de produktie (C-393/92, *JHJ*, 27.4.1994, blz. 7-11; C-18/93, *JHJ*, 17.5.1994, blz. 7-9).

2. Het beleid inzake overheidssteun aan ondernemingen

Zoals reeds vermeld bestaat het doel van de gemeenschappelijke markt in de eliminatie van handelsbarrières tussen de lidstaten. Financiële steun van de overheid aan een onderneming wordt door het Hof van Justitie beschouwd als een van de mogelijke vormen van handelsbarrières. Volgens artikel 92 van het verdrag van Rome mag een lidstaat immers geen steun verlenen aan een onderneming die de concurrentie vervalst en de handel in de EU ongunstig beïnvloedt. Alleen wanneer die steun ten goede komt aan de ontwikkeling van achtergebleven regio's, of een communautaire dimensie heeft, of nog wanneer hij nodig is om een distorsie in de economie te verhelpen, kan hij worden toegelaten. Daarover beslist de Commissie, die een weigerachtige staat onmiddellijk voor het Hof mag brengen. De basisfilosofie van het Hof vindt men uiteengezet in het arrest *Philip Morris Holland vs. Commissie*: 'Wanneer financiële steun van een staat de positie van een onderneming t.o.v. andere concurrerende ondernemingen in het intra-communautaire handelsverkeer versterkt, moet dit handelsverkeer worden geacht door de steun te worden beïnvloed ... Op grond daarvan kan de Commissie overwegen dat een voorgenomen investering niet voldoet aan de in artikel 92 ... gestelde eisen, wanneer de steun het mogelijk zou maken investeringen aan te trekken die zouden kunnen worden verwezenlijkt in andere lidstaten in een minder gunstige economische positie dan de lidstaat waar de betrokken onderneming is gevestigd' (730/79, *JHJ*, 17.9.1980, blz. 2671-2704). De recente rechtspraak leert het volgende:

1. Allereerst heeft het Hof van Justitie het recht van de Commissie bevestigd om lidstaten aan te klagen die nationale ondernemingen hebben bevoordeeld (C-188/92, *JHJ*, 9.3.1994, blz. 1).

2. Anderzijds moet de Commissie een voldoende duidelijk bewijs leveren over de bevoordeling van een specifiek bedrijf door de overheid (C-324/90 en C-342/90, *JHJ*, 13.4.1994, blz. 7).
3. Een lidstaat mag openbare instellingen bevoordelen wanneer zij een dienst van algemeen nut verstrekken (C-44/93, *JHJ*, 9.8.1994, blz. 13).
4. Indien een private onderneming hulp krijgt die niet past in een algemeen herstructureringsplan, noch aan één van de voormelde criteria tegemoetkomt, dan wordt die hulp verboden. Indien b.v. het enige doel erin bestaat de activiteiten van een onderneming op grotere schaal door te voeren of verliezen uit het verleden af te schrijven, dan heeft de Commissie gelijk zich daartegen te verzetten (C-278/92 tot C-280/92, *JHJ*, 14.9.1994, blz. 3-7).
5. De Commissie heeft ook het recht de toekenning van nationale subsidies te blijven controleren, nadat die hulp werd goedgekeurd (C-47/91, *JHJ*, 5.10.94, blz. 4-6 en C-47/91, *JHJ*, 5.10.94, blz. 10-12).
6. Overheidssteun wordt zeer ruim gedefinieerd. Zelfs exportkredieten toegekend aan ontwikkelingslanden kunnen worden verboden (C-47/91, *JHJ*, 5.10.94, blz. 10-12).

3. Beleid inzake overheidsopdrachten

In het kader van het interne-marktprogramma werd de markt van de openbare aanbestedingen en werken gedeeltelijk geliberaliseerd. Dat was nodig omdat in het verleden vooral op dit domein *nationale kampioenen* door de lidstaten werden bevoordeeld en de richtlijnen van 1971 en 1977 ruimte lieten voor misbruik. Die misbruiken waren van verschillende aard:

- niet-publicatie in het *Publikatieblad* van de EU;
- ongerechtvaardigd beroep op uitzonderingsprocedures;
- de verplichting normen te gebruiken die onverenigbaar zijn met het communautair recht;
- discriminerende selectiecriteria die kandidaten van andere lidstaten bij voorbaat uitsloten;
- discriminatie bij de gunning van de opdrachten.

De nieuwe richtlijnen (1988 en 1991) gelden zowel voor nationale als voor regionale en lokale overheden en hebben tot doel de procedure voor het plaatsen van overheidsopdrachten doorzichtiger te maken. Zij helpen het Hof van Justitie bij zijn rechtspraak. De bekendste zaak van de jongste jaren betrof de bouw van de Grote Belt-brug. Volgens het

Hof hield Denemarken zich bij de aanbesteding van de brug niet aan Europese voorschriften. Voornamelijk de bepalingen dat Deense arbeiders en Deens materiaal moesten worden gebruikt, waren voor het Hof onaanvaardbaar (C-243/89, *JHJ*, 22.6.1993, blz. 3353).

In april 1994 veroorzaakte de uitspraak van het Hof van Justitie in de zaak *Van Hool vs. België* (in feite de Waalse overheid) nogal wat wrovel in Vlaanderen. Zelfs al ging het niet over een uitspraak ten gronde maar in kortgeding, het resultaat was toch dat de Waalse vervoermaatschappij SRWT bussen kon laten leveren door een Waalse maatschappij, ofschoon de offerte niet voldeed aan de voorwaarden en de toewijzing gebeurde op grond van een dossier dat na datum werd aangepast. Het Hof oordeelde echter dat de Commissie de klacht te laat had ingediend en dat de staat van het SRWT-buspark een vervanging dringend noodzakelijk maakte. Het Hof voegde er echter aan toe dat 'het niet uitvoeren van een richtlijn de communautaire rechtsorde aantast ... en leiden kan tot toekenning van een schadevergoeding aan de benadeelde ondernemingen zonder dat dit effectief de schade uitwist die aan betrokken ondernemingen werd berokkend door de lidstaat.' (C-87/94, *JHJ*, 22.4.1994, blz. 9-12).

4. Transportbeleid

Niettegenstaande het EEG-verdrag de lidstaten oplegde gemeenschappelijke regels uit te werken voor het internationaal vervoer (te land, per spoor, binnenvaart), heeft het meer dan twintig jaar geduurd vooraleer de Raad ter zake enigerlei ernstig initiatief heeft ontplooid. De inbreng van het Hof van Justitie is doorslaggevend geweest. In 1985 schaalden de rechters zich aan de zijde van het Europees Parlement, dat de Raad had aangeklaagd wegens nalatigheid (13/83, *JHJ*, 1985, blz. 1513). Het Hof benadrukte het volgende:

- De Raad moest binnen een redelijke periode het vervoer tussen de lidstaten liberaliseren.
- De Raad moest ook de voorwaarden bepalen waaronder vervoerfirma's konden deelnemen aan de *cabotage* (het vervoer tussen twee plaatsen in een andere lidstaat).
- De Raad mocht (maar moest dus niet) bijkomende maatregelen treffen inzake sociaal beleid, verkeer en andere beleidsdomeinen.

Het Hof beklemtoonde enerzijds dat het beginsel van vrije dienstverlening van toepassing was op het vervoer, anderzijds liet het aan de andere

instellingen de nodige vrijheid deze sector te liberaliseren (Molle, 1990, blz. 342). Nadien werd in de arresten *Nouvelles Frontières* en *Franse koopvaardijvloot* bepaald dat het principe van vrije dienstverlening ook gold voor respectievelijk het luchtvervoer (209 tot 213/84, *JHJ*, 1986, blz. 1425) en de zeevaart (272/85, *JHJ*, 1987, blz. 2201). Zo bracht het Hof van Justitie de andere instellingen ertoe de nodige Europese richtlijnen uit te werken met het oog op de liberalisering van deze sectoren.

5. Milieubeleid

In het milieubeleid van de EU geldt allereerst het beginsel dat lidstaten strengere maatregelen mogen uitvaardigen wanneer zij menen dat de communautaire normen niet volstaan. Verder volgt de EU het beginsel van *de vervuiler betaalt*. Dit betekent dat regeringen de kosten van luchtverontreiniging niet mogen vergoeden. Dat zou neerkomen op staatssteun. Indien de milieustandaarden juist werden vastgelegd, leidt de toepassing van het beginsel *de vervuiler betaalt* tot een economisch optimum. Komt een lidstaat tussen, dan ontstaat oneerlijke concurrentie. In de praktijk staat het Hof van Justitie echter een zekere speling toe. Enigerlei hulp aan ondernemingen met betrekking tot de initiële investeringskosten om milieuverontreiniging te bestrijden is toegelaten, ook om de tenuitvoerlegging van de overeengekomen standaarden te bespoedigen, maar b.v. niet om de kosten van de uitrusting af te schrijven (Marin, 1990, blz. 384).

Het Hof kent aan milieurichtlijnen geen rechtstreekse werking toe (C-236/92, *JHJ*, 23.2.1994, blz. 3). Dit betekent dat de Commissie er moet op toezien dat de lidstaten de richtlijnen (tijdig) omzetten in de nationale rechtsorde (C-268/93, *JHJ*, 23.3.1994, blz. 5-6) en dat ze zich bovendien aan die richtlijnen houden (C-291/93, *JHJ*, 9.3.1994, blz. 4-5). De tussenkomsten van het Hof zijn hier nog relatief gering. Het grootste aantal arresten werd in 1994 gewezen rond de interpretatie van de richtlijn die een lidstaat oplegt een milieu-effectenrapport te publiceren alvorens wordt overgegaan tot uitvoering van een bepaald project (C-396/92, *JHJ*, 9.8.1994, blz. 8-9; C-313/93, *JHJ*, 13.4.1994, blz. 12-13).

4. Toekomstperspectief

1. Volgens artikel 164 van het EEG-verdrag moest het Hof van Justitie zorgen 'voor de eerbiediging van het recht bij de uitlegging en de toepassing van het verdrag'. Uit wat voorafging durf ik besluiten dat het Hof deze taak goed heeft vervuld. Het Hof van Justitie is een *policy-maker* in de ruime zin van het woord, want het heeft blijk gegeven van dynamisme door de verdragen in teleologisch perspectief te interpreteren. Het heeft de belangen van de Europese Unie verdedigd: niet alleen door er op toe te zien dat het zogenaamde *acquis communautaire* noch door de lidstaten noch door de andere instellingen werd aangetast, maar ook door een stimulerende rol te spelen op een aantal beleidsdomeinen. Aan het bedrijfsleven werden goede diensten bewezen. Gebrek aan harmonisatie tussen de nationale wetgevingen kostte de Europese ondernemers geld en belemmerde het tot stand komen van de interne markt. Oneerlijke mededinging werd grotendeels onmogelijk gemaakt. Distorsies als gevolg van staatssteun en van oneerlijke praktijken met betrekking tot de gunning van overheidsopdrachten werden bestreden.
2. Het Hof van Justitie moest noodgedwongen rekening houden met de verschillende opinies die leefden in de EU. Sommigen hoopten dat door middel van het 'spill over'-effect steeds nieuwe beleidsdomeinen zouden worden overgedragen aan de EU. Anderen wilden niet verder gaan dan coördinatie van de diverse nationale politieken en heimelijk hoopten zij op een 'spill back'-effect. Bij zijn rechtspraak heeft het Hof van Justitie gekozen voor de gulden middenweg. Integratie ging te ver, coördinatie ging niet ver genoeg: het Hof heeft zoveel mogelijk gepleit voor wederzijdse erkenning van de diverse wetgevingen en voor harmonisatie op lange termijn als het eerste onmogelijk was. Zijn arresten werden de facto beheerst door het *subsidiariteitsbeginsel*, volgens hetwelk de lidstaten in principe zelf mogen beslissen, tenzij de nationale wetgeving in een bepaald domein niet kan worden toegepast wegens het bestaan van de gemeenschappelijke markt (Hitiris, 1991, blz. 52). Het Hof toetst het nationaal beleid aan het doel van de Europese economische integratie zoals het dat interpreteert vanuit de verdragsteksten.
3. Naarmate het beginsel van meerderheidsstemming in de Raad een ruimere toepassing vindt, kan men verwachten dat in de toekomst

lidstaten het subsidiariteitsbeginsel zelf meer en meer zullen inroepen om de gevolgen van bepaalde beslissingen niet te moeten ondergaan. Evenwel: 'subsidiarity is a nebulous concept whose meaning depends entirely on policy assumptions about the capabilities of the Community and its member states ...' (Burley, 1991, blz. 167). De taak van het Hof van Justitie zal er dus niet gemakkelijker op worden. In een aantal protocollen gehecht aan het verdrag van Maastricht hebben bepaalde lidstaten reeds geprobeerd de invloed van het Hof van Justitie terug te schroeven (b.v. in het protocol met betrekking tot het principe van gelijk loon voor gelijk werk en in de verschillende 'opting-out'-clausules ten voordele van Denemarken en Groot-Brittannië). Het nieuwe verdrag stelt dat op sommige domeinen de lidstaten akkoorden kunnen sluiten die Londen of Kopenhagen niet binden. Op economisch en op juridisch vlak ontstaat op die manier een dubbelzinnige situatie: zowel de eerlijke concurrentie als de gelijke behandeling van de EU-onderdanen kan in het gedrang komen. Mogelijk komt er wel een tegenreactie op gang: lidstaten zullen niet passief toezien wanneer een van hen een arrest van het Hof naast zich neerlegt. De alsmar verder gaande graad van economische integratie maakt van overtredingen van het communautair recht immers een gemeenschappelijke zaak (Burley, 1991, blz. 154). Gaat men uit van de filosofie die het Hof tot nu toe heeft gevolgd, dan kan men rustig stellen dat het zal blijven ijveren voor de suprematie en de rechtstreekse werking van het communautair recht. Dat het Hof zijn tanden durft te laten zien wanneer zijn belangen worden bedreigd, bewijst de episode rond de verwerping van de eerste versie van het verdrag afgesloten tussen de Europese Vrijhandelsassociatie en de EU. De tekst van het arrest spreekt boekdelen: '... het geheel van de verdragen heeft tot doel het realiseren van de Europese Unie ... De bepalingen van het EEG-verdrag m.b.t. het vrije verkeer en de vrije concurrentie vormen geen doel op zich maar zijn slechts een middel om het doel te bereiken ... Het EEG-verdrag is de grondwet van een rechtsgemeenschap en stelt als zodanig een nieuwe rechtsorde in waarvan de rechtssubjecten niet alleen de lidstaten maar ook de burgers zijn...' (Huglo, 1992, blz. 6). Door in dergelijke bewoordingen zijn taak te omschrijven, maakt het Hof duidelijk dat het zichzelf blijft beschouwen als de *silent tiger* in het proces van de Europese economische integratie. Men kan daar alleen maar gelukkig om zijn.

Bibliografie

- ALTER, K.J. (1994), 'Legal Integration in the European Community and Integration Theory: a Focus on the National Judiciaries of the Member States. The Case of Germany', *2nd ECSA-World Conference: Federalism, Subsidiarity and Democracy in the European Union*, Brussel, 37 blz.
- BIANCARELLI, J. (1987), 'Regards sur la Cour de Justice 30 ans après: présence, adaptation, continuité', *Revue du Marché Commun*, nr. 309, blz. 451-458.
- BLECKMANN, A. (1993), 'Die Rechtsquellen des Europäischen Gemeinschaftsrechts', *Neue Zeitschrift für Verwaltungsrecht*, nr. 9, blz. 824-828.
- BRADLEY, K.S.C. (1988), 'The European Court and the Legal Basis of Community Legislation', *European Law Review*, nr. 6, blz. 379-402.
- BRANDTNER, B. (1992), 'The "Drama" of the EEA: Comments on Opinions 1/91 and 2/92', *European Journal of International Law*, nr. 2, blz. 300-328.
- BURLEY, A.-M. en W. MATTLI (1993), 'Europe Before the Court: a Political Theory of Legal Integration', *International Organization*, nr. 1, blz. 41-76.
- BURLEY, A.-M. e.a. (1991), 'Europe 1992: Roundup on the Law and Politics of the European Community', *American Society of International Law*, april, blz. 152-168.
- CURTIN, D. (1993), 'The Constitutional Structure of the Union: a Europe of Bits and Pieces', *Common Market Law Review*, nr. 30, blz. 17-69.
- EASSON, A. (1989), 'Legal Approaches to European Integration: the Role of Court and Legislator in the Completion of the European Common Market', *Journal of European Integration*, nrs. 2-3, blz. 101-119.
- GARRETT, G. (1992), 'International Cooperation and Institutional Choice: the European Community's internal market', *International Organization*, nr. 2, blz. 533-560.
- GROSSFELD, B. (1992), 'The Internal Dynamics of the European Community Law', *The International Lawyer*, nr. 1, blz. 125-144.
- GRUNWALD, J. (1986), 'Die Entwicklung des Gemeinschaftsrechts', *Europarecht*, nr. 4, blz. 391-411.
- HALLBRONNER, K. en A. NACHBAUR (1992), 'Die Dienstleistungsfreiheit in der Rechtsprechung des EuGH', *Europäische Zeitschrift für Wirtschaftsrecht*, nr. 4, blz. 105-113.
- HARMSSEN, R. (1994), 'The Reception of European Community Law in France and the United Kingdom', *2nd ECSA-World Conference: Federalism, Subsidiarity and Democracy in the European Union*, Brussel, 12 blz.
- HANDOLL, J. (1988), 'Article 48(4) EEC and Non-National Access to Public Employment', *European Law Review*, nr. 4, blz. 223-241.
- HITIRIS, T. (1994), *European Community Economics*, New York e.a., Harvester Wheatsheaf, 332 blz.
- HUGLO, J.-G. (1992), 'L'Incompatibilité de l'Accord sur L'Espace Economique Européen au Regard du Traité de Rome', *Gazette du Palais*, 18-19 maart, blz. 4-7.
- Jurisprudentie van het Hof van Justitie en Gerecht van Eerste Aanleg* (diverse jaargangen), Luxemburg, Curia (in de tekst afgekort tot JHJ).

- KIRCHHOFF, W. (1989), 'Die Bedeutung des Europäischen Gerichtshofes für Europa und für die einzelnen Marktteilnehmer', *Betrieb*, nr. 45, blz. 2261-2264.
- KLUTH, W. (1993), 'Auf dem Wege zu einer europäischen Staatlichkeit', *Deutsches Verwaltungsblatt*, nr. 9, blz. 482-485.
- KOOPMANS, T. (1991), 'European Public Law: Reality and Prospects', *Public Law*, spring, blz. 53-63.
- LAMBERS, H.-J. (1993), 'Subsidiarität in Europa: Allheilmittel oder juristische Leerformel?', *Europarecht*, nr. 3/4, blz. 229-242.
- LASOK, K.P.E. (1994), *The European Court of Justice: Practice and Procedure*, Londen e.a., Butterworths, 739 blz.
- LENZ, C.O. (1990), 'Entwicklung und unmittelbare Geltung des Gemeinschaftsrechts', *Deutsches Verwaltungsblatt*, nr. 17, blz. 903-910.
- LENZ, C.O. (1993), 'Der europäische Grundrechtsstandard in der Rechtsprechung des Europäischen Gerichtshofes', *Europäische Grundrechte Zeitschrift*, nr. 24, blz. 585-589.
- MARIN, A. (1990), 'Environmental Policy', in EL-AGRAA, A.M., ed., *Economics of the European Community*, New York e.a., Philip Allan, blz. 373-392.
- MOLLE, W. (1990), *The Economics of European integration: Theory, Practice, Policy*, Aldershot e.a., Dartmouth, 546 blz.
- PHILIP, C. (1983), *La Cour de Justice des Communautés Européennes*, Parijs, P.U.F., 127 blz.
- REINDL, A. (1993), 'Neue Grenzen für die Entsorgung von Abfällen im Gemeinsamen Markt', *Zeitschrift für Rechtsvergleichung*, nr. 6, blz. 231-239.
- SHAW, J. (1994), 'Community Law: Integrative or Disintegrative Force?', *2nd ECSA-World Conference: Federalism, Subsidiarity and Democracy in the European Union*, Brussel, 11 blz.
- STEYGER, E. (1993), 'European Community Law and the Self-Regulatory Capacity of Society', *Journal of Common Market Studies*, nr. 2, blz. 171-190.
- ULRICH, E. (1985-1986), 'Der Beitrag des Gerichtshofes zur Entwicklung der Europäischen Gemeinschaft', *Hellenic Review of International Relations*, blz. 71-92.
- VAN DER WOUDE, A. W. (1991), 'Nogmaals Richtlijnconforme Uitleg van de Wet', *Weekblad voor Fiscaal Recht*, nr. 5966, blz. 853-861.
- VAN EMPER, M. (1992), 'The 1992 Programme: Interaction between Legislator and Judiciary', *Legal Issues of European Integration*, nr. 2, blz. 1-16.
- WÆLBROECK, M. (1989), 'Le Rôle de la Cour de Justice dans la Mise en Œuvre de l'Acte Unique Européen', *Cahiers de droit Européen*, nr. 1-2, blz. 41-62.

Abstract

The European Court of Justice and the European Economic Integration Process

The text of the EEC treaty being relatively vague as to the task of the European Court of Justice in the European economic integration process, the Court itself had to define its doctrine. It opted for a dynamic and teleological approach, which provided for both the direct effect of community law and the supremacy of community law over national

law. The Court of Justice thus became the pace maker of the European economic integration process. Its judgements made European economic integration possible in the fields of the internal market, competition, prohibition of state aid, public procurement, transport and environment. In the years to come the Court's task will be complicated by the fact that member states might invoke the so-called subsidiarity principle when this suits their interests. However, it is safe to predict that the Court will continue to play its role as the guardian of the European integration process.